

Seweryn Rzepecki*

“Invisible tombs”. From the research on funerary rituals of communities with funnel beakers

ABSTRACT

Rzepecki S. 2013. “Invisible tombs.” From the research on funerary rituals of communities with funnel beakers. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 8, 49–67

The aim of this paper is to present issues connected with “invisible” (from an archaeological point of view) tombs of the circle of cultures with funnel beakers. Four examples were selected to illustrate this problem. They are associated with discoveries on the following sites: Niedźwiedź, Zauschwitz, Bochum-Hiltrop and Schipluiden. Bedding trenches, forming structures in the shape of trapezes – rectangles were discovered on them. They were all originally interpreted as relics of long houses. Only the recent studies indicate their connection with the long tombs tradition. The author presents a thesis that the title “invisibility” of these structures is not due to its state of preservation. It is rather a result of oversimplifying criteria of interpretation. It is probable that next discoveries of tombs of the type described in the paper will be associated with reinterpretation of the already known objects, but considered as houses.

Keywords: Funnel Beaker culture, TRB culture, Michelsberg culture, Hazendonk group, Niedźwiedź type tombs, domogenic tombs

Received: 13.06.2013; Revised: 23.06.2013; Accepted: 6.12.2013

Apparently, nothing enlivens excavation works better than a well-preserved tomb. This paraphrase of a saying by a press baron William R. Hearst – an archetype of title Orson Welles’ *Citizen Kane*, asks for finding something more than just an academic bon mot. It is not, however, a timeless and full of ambivalence human fascination with the dead body (Thomas 1991), but rather a certain problem connected with source studies. Since “a well-preserved tomb”, in the optics of archaeology, is manifested mostly as a dug-in feature of clear structure and an arrangement of the dead’s remains accompanied with appropriately wealthy equipment. These types of deposits are attractive not only in respect of science but also of pop culture, or even – propaganda. In the following text, I would like to draw attention to another type of sepulchral features – the title “invisible tombs.” I will comment on this issue on the example of four discoveries taken from cultures with “funnel beakers”, i.e. societies referring to the tradition of the TRB and Michelsberg cultures, which generally corresponds to the meaning of

* Institute of Archeology, Łódź University, Uniwersytecka st.3, 90–137 Łódź, Poland; rzepecki@uni.lodz.pl

the terms “*breite TBK*” (Zápotocký 1986; 1992, 203–204) or *Trichter-becherkomplex* (Lichardus 1991, 763; cf. Rzepecki 2004, 143).

Discoveries from the site of Niedźwiedź 1, Miechów district (Fig. 1: 1) are of archetypical significance for the discussed problems. The first probe excavations took place here in the years 1965 and 1967.

In the following year, a fragment of “*a Neolithic trapeze structure determined by a bedding trench*” (Burchard 1973, 46) was revealed, and its remaining part was explored in 1971. As a result, a bedding trench forming a trapezoid oriented east – west was documented. Its length was about 48 m, with the width of the base 9.5 m, and the top 3.2 m. The important thing is, that the discussed structure showed a discontinuity in the base zone. A meticulous exploration of the feature provided interesting data on its structure. First of all, what should be noted is the differences in the width and thickness of the bedding trench which was filled with dark grey humus. It was the widest (about 0.7 m) and the deepest (about 1 m) in the base zone. From about its mid-structure it was shallowing (up to c. 0.4 m) and narrowing (up to c. 0.5 m). Within the trench a total of 150 post-holes were registered.

As the filling of the feature was devoid of any cultural content, Barbara Burchard based her analyses on indirect observations. The author of the report drew attention to pit No. 91, connected with the Malice culture. It was recorded to the west of the discussed structure and appeared to be functionally related to it. This belief is strengthened by formal similarities between the structure from Niedźwiedź, and the Brześć Kujawski houses (Burchard 1973, 43–45). The significance of the former of the earlier mentioned prerequisites was also appreciated by Anna Kulczycka-Leciejewiczowa (1979, 104), according to whom the relation between the two features “did not seem to be questionable.” Owing to this, the described structure was placed in textbooks as an example of a “Danubian” building.

Magdalena Midgley was the first to question these views (1985, 110). She pointed out the connection of the feature from Niedźwiedź with the tradition of unchambered tombs. Years after that, this view was also accepted by B. Burchard, which was expressed on the occasion of her discoveries from Zagaje Stradowskie (Burchard 1998, 154; 2006: 304). Whereas, in the present author’s work the described tomb gave name to the class of discoveries defined as the “Niedźwiedź type tombs” (Rzepecki 2011, 2011a; cf. also: Król 2011).

Similar dilemmas concerned discoveries made in the 1950s at Zauschwitz (Weidenroda-Zauschwitz), Landkreis Borna. Besides the features connected with a settlement of the Linear Pottery culture, a TRB culture flat cemetery was also discovered here (Coblentz 1960). The latter adjoined a trapezoidal/rectangular, oriented east – west, bedding trench measuring c. 21 m x 11.5–14 m (Fig. 1: 2). Its width was set at approximately 0.35 m at a depth of c. 0.4 m. In the filling of the feature some remains of a Baalberge amphora were found, although its relation with the structure remained unclear: *"Es muß unentschieden bleiben, ob der Amphorenrest zu einer Siedlung oder zu ein emgestörten Grab gehört hab"* (Coblentz 1960, 192).

Great analytical meaning of the materials obtained from the cemetery at Zauschwitz was for years accompanied by an opinion which was most fully expressed by Joachim Preuß (1966, 203) *"über die Deutung dieser Anlage läßt sich keine bestimmte Erklärung geben."* For example, Jan Lichardus (1976, 107–111) completely ignored this problem in his detailed typological considerations concerning the discussed cemetery. Only Johannes Müller (2001, 313) pointed out to the similarities connecting the registered structure with the tomb at Stemmern (Schlette 1953; Preuß 1966; Rzepecki 2011a, 82). In the latter of the cited works both structures, i.e. these from Zauschwitz and Stemmern were included into the Niedźwiedź type tombs.

Suggestiveness of the picture of the houses registered by Konrad Jążdżewski (1938) in Brześć Kujawski, mentioned on the occasion of discussing the tomb from Niedźwiedź, also played a role in case of the site of Bochum-Hiltrop (Bergener Straße). It was excavated at the turn of the 1940s and 1950s. At that time, a settlement of the Linear Pottery culture consisting of three houses was recognized. On its north – eastern edge also a bedding trench forming a rectangle measuring 55 x 11.2 m (Fig. 2: 1) was discovered. It was oriented southeast – northwest. In its dark grey filling a number of post-holes were registered, which determined an interpretation of its function as early as at the stage of its exploration. It was then recognized that they are the remains of huts of palisade wall structures (Brandt 1951, 1967). The absence of posts inside the structure was explained by placing the rafters directly on the walls of the building, at the same time pointing out the use of similar architectonic realizations in the settlement at Brześć Kujawski. This resulted in a fascinating picture of a giant house (*Riesenbau, Großbau*).

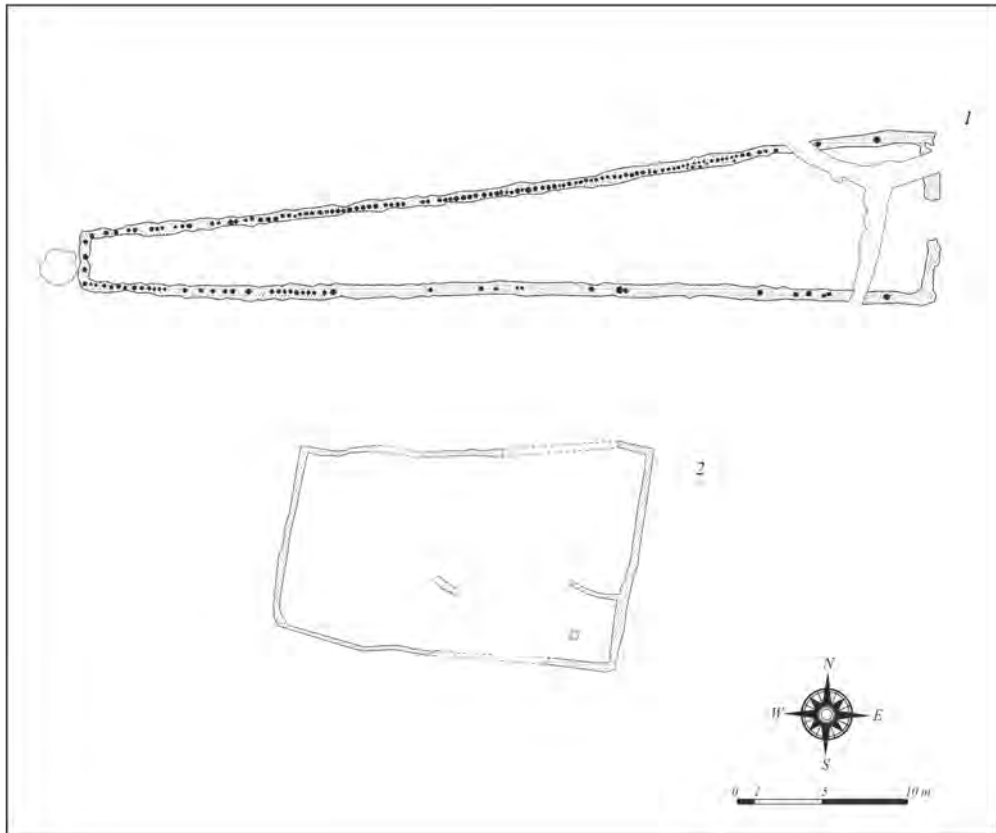

Fig. 1. The TRB culture tombs. Niedźwiedź, Miechów district (1) and Zauschwitz, Landkreis Borna (2). After Burchard 1973; Coblentz 1960

Ryc. 1. Grobowce KPL. Niedźwiedź, pow. Miechów (1) i Zauschwitz, Landkreis Borna (2). Według Burchard 1973; Coblentz 1960

The mentioned structural detail, that is a lack of posts supporting the roof raised concerns. Hermann Müller – Karpe, in his monograph of the Neolithic, accepted the connection of the structure with the Linear Pottery culture, but he also pointed out that *“ist die Deutung als Hausgrundriß ausgeschlossen. Worum es sich hier handelt, muß offen bleiben”* (Müller – Karpe 1968, 491). The ambiguity of the object from Bochum-Hiltrop probably caused that it was omitted in the characteristics of the Linear Pottery culture building by Bettina Birkenhagen (2003). Whereas, Jens Lüning (2008, 176) seems to suggest a connection of the structure with the tradition of “linear” cult structures.

A discovery from Paderborn-Saatental (Knoche 2008, 189), so far the only one mentioned in the reference literature, became a turning point for the estimation of the "house" from Bochum-Hiltrop. A bedding trench forming a monument about 100 m long was discovered there. Dating of charcoal obtained from its filling (3920–3700 BC) clearly indicates its connection with the Michelsberg culture (Knoche 2008, 189). According to the cited author, similarities between the objects from Paderborn and Bochum-Hiltrop make a thesis that both structures are relics of long tombs probable.

The last example I would like to present in this article is a feature discovered in a Dutch town of Schipluiden, Prov. Zuid – Holland. This site is associated with the Hazendonk group, whose communities inhabited a sandy area of the northern foreland of the Michelsberg culture (phases III–V). Both units have indeed a number of similarities – particularly concerning flint production (Louwe Kooijmans 2007).

Schipluiden is first of all a long-term settlement, the remains of which are visible in the form of hundreds of pits, several dozen of fireplaces, some traces of enclosures separating the settlement, as well as abundant movable materials confirming the cultivation of a stable and a well developed agricultural system (e.g. Louwe Kooijmans 2006; Raemaekers, Rooke 2006). Besides, the site yielded six flat graves and the discussed herein feature No. 16–500. The latter manifested itself in the form of a semicircular bedding trench 6.5 m long and about 4.5 m wide (Fig. 2: 2). It was oriented along the northeast – southwest line, and its filling, 0.3 m wide and of the same depth, was created by intensively dark humus. No traces of post-holes were registered there. Finally, however, it was recognized as remains of a hut (Hamburg, Louwe Kooijmans 2006, 50). Currently, a connection of the described structure with long tombs seems more likely (Raemaekers pers. inf.).

The total characteristics of the discussed here discoveries from Niedźwiedz, Zauschwitz, Bochum-Hiltrop and Schipluiden is not easy. The conditions of deposition were various (Schipluiden – sand, others – loess), as well as methods of exploration, documentation and publication. They also show certain formal and metric differences (Fig. 1–2). However, there also exist far-reaching similarities to be noticed there. The main structural components were bedding trenches filled with dark grey humus. Also, all the structures seem to show a connection with the predilection for their orientation along the east – west

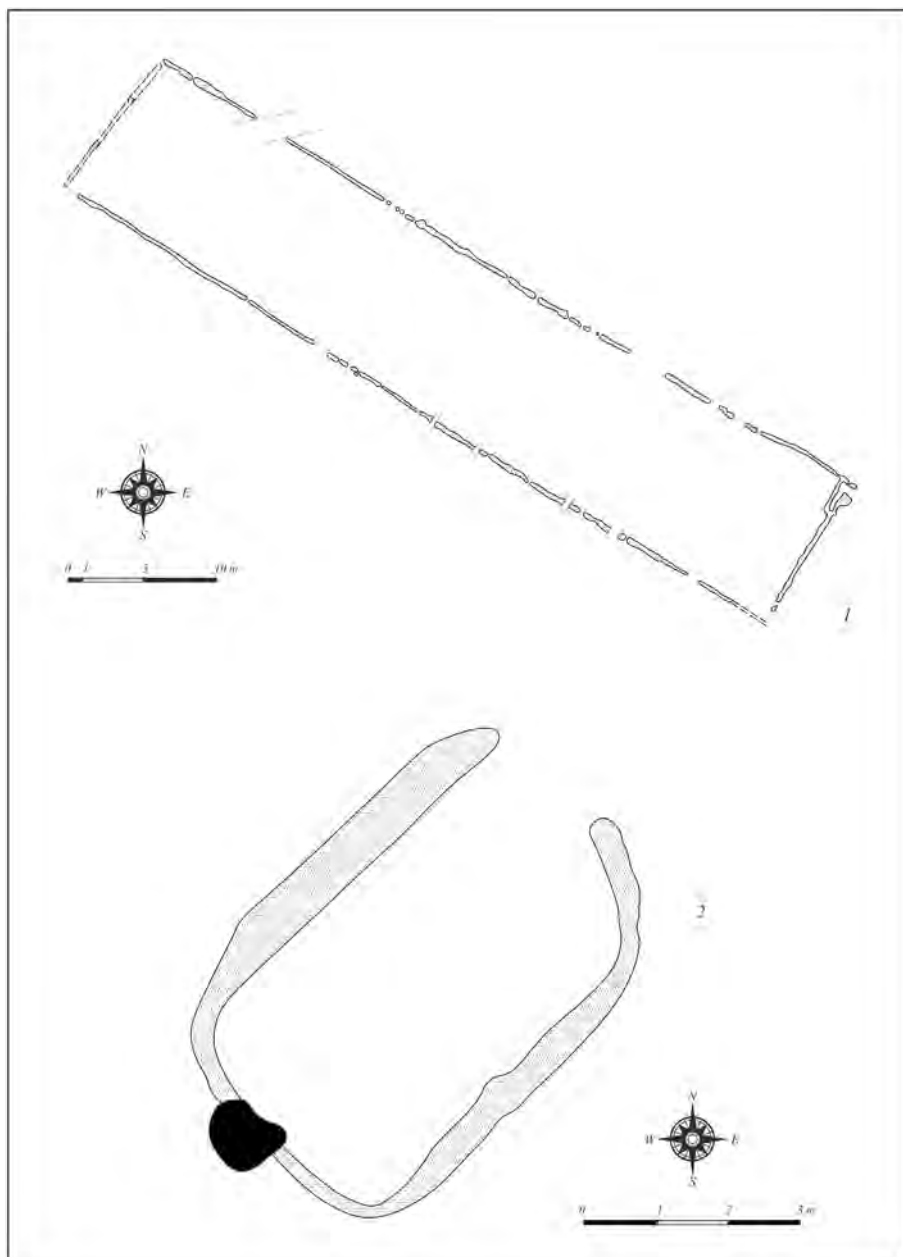

Fig. 2. The Michelsberg culture and Hazendonk group tombs. Bochum-Hiltrop, Land-kreis Bochum (1) and Schipluiden, Prov. Zuid – Holland. After Brandt 1967; Louwe Kooijmans 2006

Ryc. 2. Grobowce kultury Michelsberg i grupy Hazendonk. Bochum-Hiltrop, Land-kreis Bochum (1) i Schipluiden, Prov. Zuid – Holland. Według Brandt 1967; Louwe Kooijmans 2006

line (although with deviations, cf. Bochum-Hiltrop, Schipluiden). No traces of earthen embankments, grave pits or bones were discovered within any of the analyzed monuments. At the same time, it is difficult to suggest that this is only an effect of the state of preservation of the sites. No pits for collecting material for the construction of embankments were discovered but in the vicinity of structures from Zauschwitz and Schipluiden some well-preserved skeletal graves were documented. It can also be added that a considerable depth of the trench from Niedźwiedź excludes accepting a thesis that the grave pit was destroyed by erosion of the site surface.

At the most basic level of interpretation, the structures from Niedźwiedź, Zauschwitz, Bochum-Hiltrop and Schipluiden can be seen as enclosures built as palisades or with the use of a wattle construction. Therefore, there can arise an obvious question about the grounds of suggestions as for their sepulchral functions. Here, a reference to the broader historical and cultural context is recommended. About 4700/4600–4400/4300 BC among the societies of the Cerny culture and the related units (Chambon group) the earliest version of palisade tombs emerged, herein referred to as *sépultures/structures/monuments de type Passy* (e.g. Delor *et al.* 1997; Midgley 2005; Rzepecki 2011; 2011a). Their occurrence is most probably connected with the specific transcription of the idea of a long, "Danubian" house in the sphere of funeral behaviours (cf. Hodder 1984; 1990; Sherratt 1990; Bradley 1998; Midgley 2005; Rzepecki 2011a). According to this concept, a formal mimesis of long tombs, particularly in relation to the ruins of "linear" houses, becomes the key to understanding their cultural attractiveness. Obviously, these new cultural contents autonomized quickly, becoming one of the components of megalithism. In this form, they got to cultures formed on the edge of (or even beyond) the "Danubian" world – the Michelsberg culture, the TRB culture, the Hazendonk group, and finally – the Carinated Bowl Neolithic (e.g.: Chambon, Lanchon 2003; Thomas 2005; Midgley 2005; Field 2006; Colas *et al.* 2007; Thevenet 2007; Knoche 2008; Schade-Lindig 2008; Gronenborn 2010; Rzepecki 2011a). With time, from about 4000 BC, their presence became visible in the areas extending from northern Europe to the loess area of central Europe (Fig. 3).

From the perspective of a selection of the examples included in this paper, it is worth at least emphasizing that the features from Niedźwiedź,

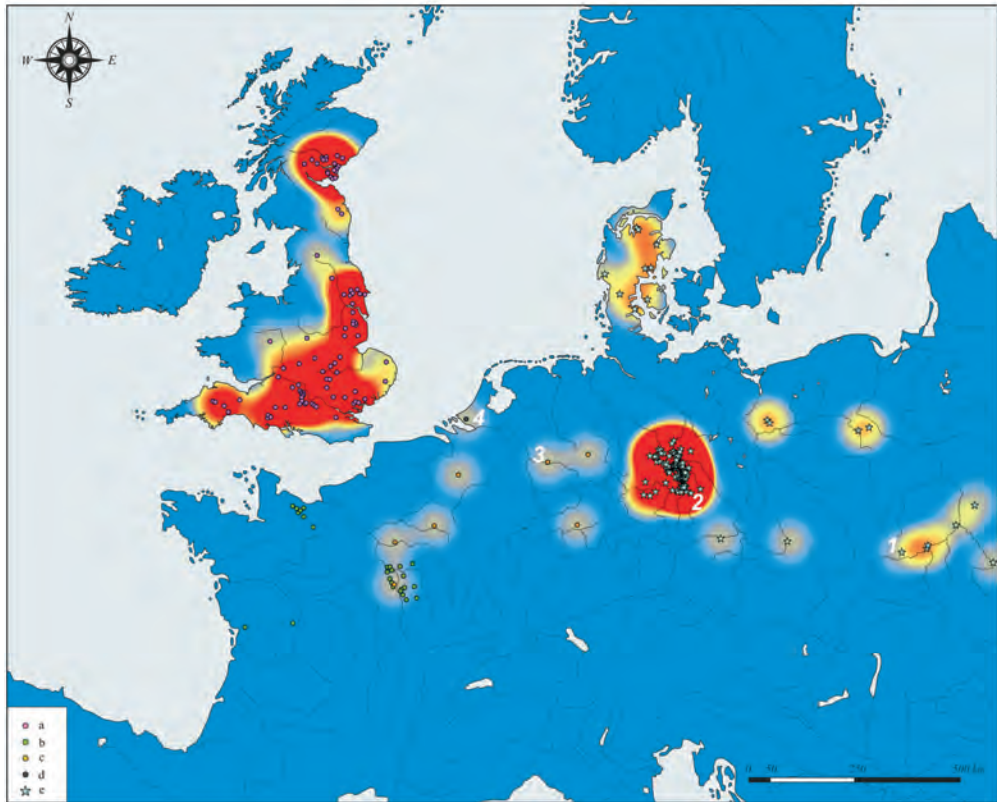

Fig. 3. Palisade "domogenic" tombs. Key: Carinated Bowl Neolithic, b – Cerny culture, c – Michelsberg culture, d – Hazendonk group, e – TRB culture, 1 – Niedźwiedź, 2 – Zauschwitz, 3 – Bochum-Hiltrop, 4 – Schipluiden. After Rzepecki 2011

Ryc. 3. Palisadowe grobowce domogeniczne. **Key:** Carinated Bowl Neolithic, b – kultura Cerny, c – kultura Michelsberg, d – grupa Hazendonk, e – kultura pucharów lejkowatych, 1 – Niedźwiedź, 2 – Zauschwitz, 3 – Bochum-Hiltrop, 4 – Schipluiden. Według Rzepecki 2011

Zauschwitz, Bochum-Hiltrop and Schipluiden trigger analogies with discoveries of similar structures, though containing evident pit burials. From the TRB culture these are for instance Zagaje Stradowskie (Fig. 4: 1; Burchard 1998), or Queis (Fig. 4: 2; Mattheußer 2003), and the Michelsberg culture may be represented by Bearieux (Fig. 5: 1; Thevenet 2007) and Friedberg (Fig. 5: 2; Schade-Lindig 2008).

The above paragraph actually reveals the basic dilemma that is connected with features characterised in this paper, and resulting from the absence of any evidence of burials. Seemingly we realize the fact of a huge differentiation in the treatment of the body of the deceased.

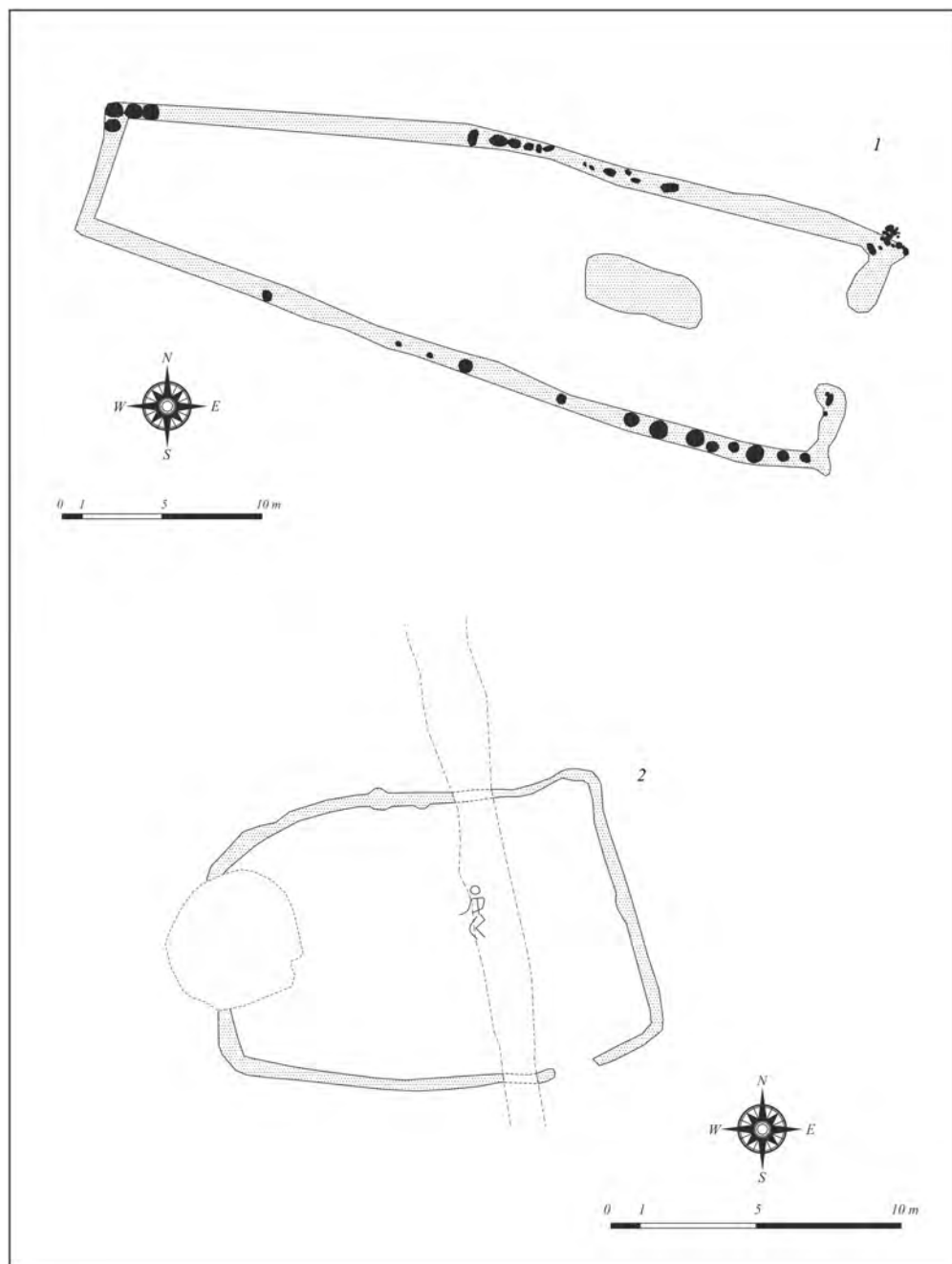

Fig. 4. The TRB culture tombs. Zagaje Stradowskie (1) and Queis (2). After Burchard 1998; Mattheußer 2003

Ryc. 4. Grobowce KPL. Zagaje Stradowskie (1) i Queis (2). Według Burchard 1998; Mattheußer 2003

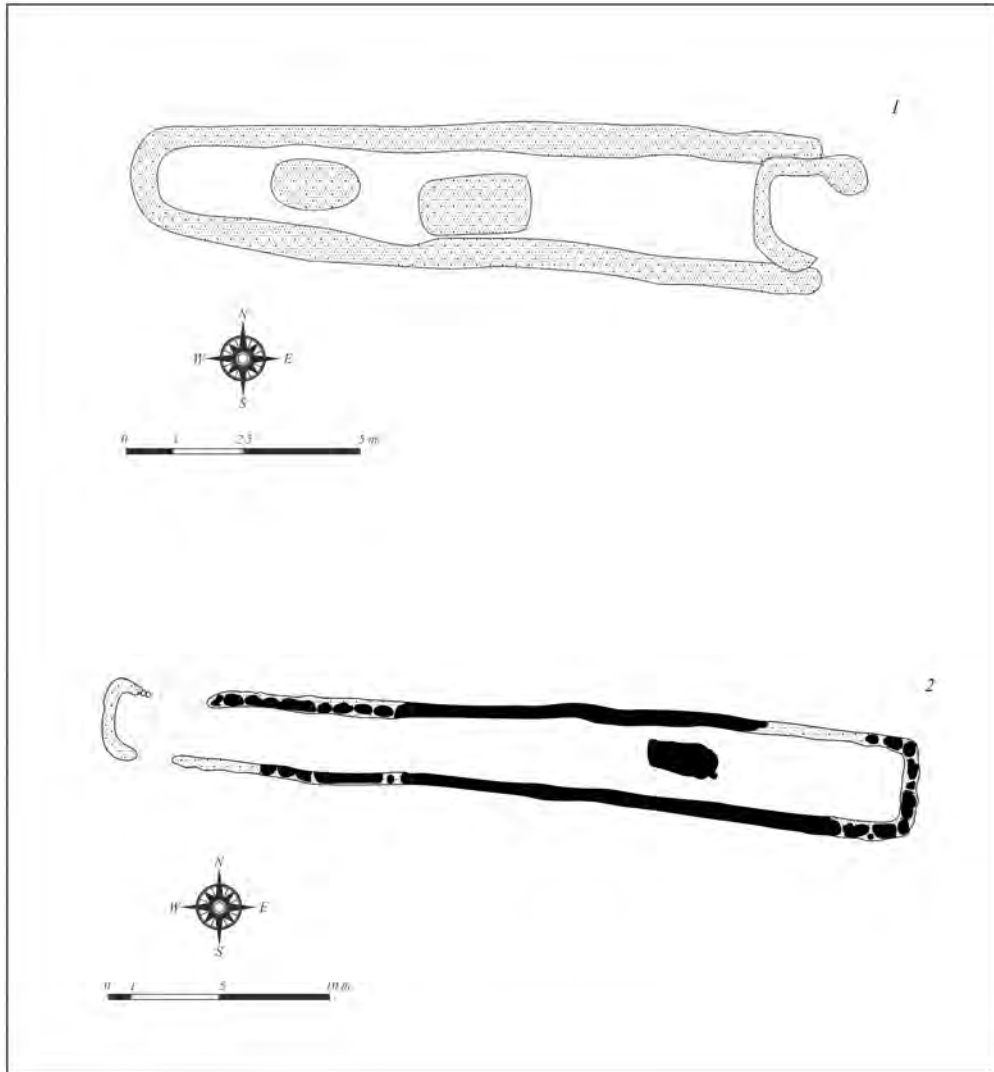

Fig. 5. The Michelsberg culture tombs. Beaurieux (1) and Fiedberg (2). After Thevenet 2007; Schade – Lindig 2008

Ryc. 5. Grobowce kultury Michelsberg. Beaurieux (1) i Fiedberg (2). Według Thevenet 2007; Schade-Lindig 2008

“A variety of ways to worship the dead in different epochs and different regions is amazing. The dead were buried in the graves and tombs, in barrows, and inside pyramids. They were burned at stakes, then the ashes were stored in urns or spread on the wind. Even, the dead bodies were left to be eaten by ravens or wild animals consuming carrion

– *not because they were denied honour, but because the earth, fire and water were given greater honour and it was believed that they were profaned and disgraced by contact with a corpse*" (Toynbee 1973, 92–93). As archaeologists, we also know that a lot of the funeral behaviours in no way are revealed in the archaeological record. At the same time, however, we seem to prefer situations in which the discovered graves clearly indicate burying the deceased. Human remains in such a case are becoming clear indicators of the object's function. But the discoveries from Niedźwiedź, Zauschwitz, Bochum-Hiltrop or Schipluiden do not allow the use of such unambiguous criteria. What is more, they clearly reveal the need for a dynamic and textual approach to archaeological sources as well as instability and a negotiating character of their interpretative status (e.g. Zalewska 2005, 15; Minta-Tworzowska 2009, 2012; Tabaczyński, Zalewska 2012). This causes that the title "invisibility" of the discussed here class of tombs does not only result from the so-called state of research or state of preservation of the objects. It is also the result of using overly simplifying indicators, in which the bedding trench becomes almost automatically synonymous with house. In other words, their "invisibility" is primarily the result of the way that archaeological features are perceived.

The above circumstances have a far-reaching practical sense. To some extent, they induce taking up a dialogue with the known discoveries of long houses. Here I put a thesis that, with time, other long ("domogenic") tombs will be identified within a part of the latter ones (cf. Rzepecki 2011a, 202–211).

References

- Bradley R. 1998. *The Significance of Monuments. On the shaping of human experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. London – New York: Routledge.
- Brandt K. 1951. Die Ausgrabungen in Bochum-Hiltrop. *Jahrbuch der Vereinigung für Heimatkunde Bochum* 1951, 5–15.
- Brandt K. 1967. *Neolithische Siedlungsplätze im Stadtgebiet von Bochum*. Bonn: Habelt.
- Birkenhagen B. 2003. *Studien zum Siedlungswesen der westlichen Linearbandkeramik*. Bonn: Habelt.
- Burchard M. 1973. Z badań neolitycznej budowli trapezowatej w Niedźwiedziu, pow. Miechów, stan. 1. *Sprawozdania Archeologiczne* 25, 39–48.
- Burchard M. 1998. Badania grobowców typu megalitycznego w Zagaju Stradowskim, w południowej Polsce. *Sprawozdania Archeologiczne* 50, 149–156.

- Burchard M. 2006. Grobowce typu megalitycznego w Zagaju Stradowskim. In J. Libera and K. Tunia (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin–Kraków: Instytut Archeologii UMCS, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 301–305.
- Chambon P. and Lanchon Y. 2003. Les structures sépulcrales de la nécropole de Vignely (Sein-et-Marne). *Mémoire de la Société préhistorique France* 33, 159–173.
- Coblentz W. 1960. Baalberger Gräber in Zauschwitz. Kreis Borna. *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodenkampfelge* 7, 139–200.
- Colas C., Baillieu M. and Naze Y. 2008. Un bâtiment monumental Cerny à Beaurieux “la Plaine” (Aisne): presentation préliminaire. *Interneo* 7, 59–69.
- Delor J.-P., Genreau F., Heurtaux A., Jacob J.-P., Leredde H., Nouvel P. and Pellet C. 1997. L’implantation des nécropoles monumentales au sud du Bassin parisien. In C. Constantin, D. Mordant and D. Simonin (eds.), *La Culture de Cerny. Nouvelle économie, nouvelle société au Néolithique. Actes du colloque international de Nemours, 9–10–11 mai 1994* (= *Mémoires du Musée de préhistoire d’Île-de-France* 6). Nemours: Association pour la promotion de la recherche archéologique den Île-de-France; Musée de préhistoire d’Île-de-France, 381–395.
- Field D. 2006. *Earthen Long Barrows. The Earliest Monuments in the British Isles*. Brimscombe: Tempus.
- Gronenborn D. 2010. Eliten, Prestigegüter, Repräsentationsgräber. Eine Spurensuche nach politischen Organisationsformen. In C. Lichter (ed.), *Jungsteinzeit im Umbruch. Die “Michelsberger Kultur” und Mitteleuropa vor 6000 Jahren*. Karlsruhe : Badisches Landesmuseum , 243–249.
- Hamburg, T. and Louwe Kooijmans L. P. 2006. Features. In L. P. Louwe Kooijmans and P.F.B. Jongste (eds.), *Schippluizen: A Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC* (= *Analecta Praehistorica Leidensia* 37/38). Leiden: Faculty of Archaeology, Leiden University, 39–65.
- Hodder I. 1984. Burials, women and men in the European Neolithic. In D. Miller and C. Tilley (eds.), *Ideology, Power and Prehistory*. Cambridge, s. 51–68.
- Hodder I. 1990. *The Domestication of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jażdżewski K. 1938. Cmentarzysko kultury ceramiki wstęgowej i związane z nim ślady osadnictwa w Brześciu Kujawskim. *Wiadomości Archeologiczne* 15, 1–105.
- Knoche B. 2008. *Die Erdwerke von Soest (Kr. Soest) und Nottuln-Uphoven (Kr. Coesfeld). Studien zum Jungneolithikum in Westfalen* (= *Münstersche Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie* 3). Rahden/Westf.: Marie Leidorf.
- Król D. 2011. *Chamberless Tombs in Southeastern Group of Funnel Beaker Culture* (= *Collectio Archaeologica Ressoiviensis* 17). Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kulczyka-Leciejewiczowa A. 1979. Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach polskich. Kultury kręgu naddunajskiego. In W. Hensel and T. Wiślański (eds.), *Prahistoria ziem polskich 2. Neolit*. Wrocław: Ossolineum, 9–164.
- Lichardus J. 1976. *Rössen-Gatersleben-Baalberge. Ein Beitrag zur Chronologie des mitteleuropäischen Neolithikums und zur Entstehung der Trichterbecher-Kulturen* (= *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 17). Bonn: Habelt.

- Lichardus J. 1991. Die Kupferzeit als historische Epoche. Versuch einer Deutung. In J. Lichardus and R. Eicht (eds.), *Die Kupferzeit als historische Epoche* (= *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 55). Bonn: Habelt, 763–800.
- Louwe Kooijmans L. P. 2006. Schipluiden: a synthetic view. In L. P. Louwe Kooijmans and P. F. B. Jongste (eds.), *Schipluiden: A Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC* (= *Analecta Praehistorica Leidensia* 37/38). Leiden: Faculty of Archaeology, Leiden University, 485–516.
- Louwe Kooijmans L. P. 2007. *The gradual transition to farming in the Lower Rhine Basin*. In A. Whittle and V. Cummings (eds.), *Going over. The Mesolithic – Neolithic Transition in North – West Europe*. Oxford: Oxford University Press, 287–309.
- Lüning J. 2000. *Steinzeitliche Bauern In Deutschland. Die Landwirtschaft im Neolithikum*. Bonn: Habelt.
- Mattheußer E. 2003. Ein Trapez der Baalberger Kultur im Nordwestbereich. *Archäologie in Sachsen-Anhalt. Sonderband* 1, 40–42.
- Midgley M. 2005. *The Monumental Cemeteries of Prehistoric Europe*. Brimscombe: Tempus.
- Minta-Tworzowska D. 2009. Archeologia i jej źródła wobec problematyki śmierci. In W. Dzieduszycki and J. Wrzesiński (eds.), *Metody. Źródła. Dokumentacja* (= *Funeralia Lednickie. Spotkanie* 11). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 147–152.
- Minta-Tworzowska D. 2012. Źródło/Ślad/Artefakt/Rzecz/Przedmiot. In S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot and A. Zalewska (eds.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 137–161.
- Müller J. 2001. *Soziochronologische Studien zum Jung – und Spätneolithikum im Mittelbe-Saale-gebiet (4100–2700 v.Chr.)*. Rahden/Westf.
- Müller-Karpe H. 1968. *Handbuch der Vorgeschichte. Zweiter Band. Jungstezeit*. München.
- Preuß J. 1966. *Die Baalberger Gruppe in Mitteleuropa*. Berlin.
- Raemaekers D. C. M. and M. Rooke 2006. The Schipluiden pottery. In L. P. Louwe Kooijmans and P. F. B. Jongste (eds.) *Schipluiden: A Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC* (= *Analecta Praehistorica Leidensia* 37/38). Leiden, 113–128.
- Rzepecki S. 2004. Środkowoneolityczna kultura pucharów lejkowatych na Kujawach. Poznań.
- Rzepecki S. 2011. *U źródeł megalityzmu w kulturze pucharów lejkowatych*. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rzepecki S. 2011a. *The Roots of Megalithism in the TRB culture*. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
- Schade-Lindig S. 2008. Ein Grabmonument aus mittelneolithischer Zeit? *Hessen Archäologie* 2007, 31–34.
- Schlette F. 1953. Aunjetitzer Gräber und jungsteinzeitliche Befestigungsanlage von Stemmern, Kreis Wanzleben. Zur Frage jungsteinzeitlicher Befestigungsbauten im Elbe-Saale-Gebiet. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 37, 161–176.

- Sherratt A. 1990. The Genesis of the Megaliths: Monumentality, Ethnicity and Social Complexity in Neolithic North-West Europe. *World Archaeology* 22, 147–167.
- Tabaczyński S. and Zalewska A. 2012. Ku istotnościowej koncepcji źródła archeologicznego. Uwagi na temat aktualnej kondycji myśli teoretycznej w badaniu przeszłości społecznej. Wprowadzenie. In S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot and A. Zalewska (eds.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 17–28.
- Thevenet C. 2007. De pierre ou de bois: coffre et architecture de la sepulture 10 du monument Michelsberg de Beaurieux (Aisne, France). In P. Moinat and Ph. Chambon (eds.), *Les cistes de Chamblandes et la place des coffres dans les pratiques funéraires du Néolithique moyen occidental*. Lausanne-Paris, 143–153.
- Toynbee A. 1973. Tradycyjne postawy wobec śmierci. In A. Toynbee, A. K. Mant, N. Smart, J. Hinton and S. Yudkin (eds.), *Człowiek wobec śmierci*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 91–149.
- Thomas L.-V. 1991. *Trup. Od biologii do antropologii*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Thomas J. 2005. *Understanding the Neolithic*. London–New York: Routledge.
- Zalewska A. 2005. *Teoria źródła archeologicznego i historycznego we współczesnej refleksji metodologicznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Zápotocký M. 1986. Die Lengyel – und Trichterbecherkultur – ihr gegenseitiges Verhältnis im Lichte der Streitäxte. In *Internationales Symposium 1984 über die Lengyel-Kultur: Nove Vozokany 1986*. Nitra–Wien: Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften; Institut für Ur – und Frühgeschichte der Universität Wien, 347–356.
- Zápotocký M. 1992. *Streitäxte des mitteleuropäischen Äneolithikums*. Weienheim: VCH Acta Humaniora.

Seweryn Rzepecki

„Niewidzialne grobowce”. Z badań nad obrzędowością funeralną społeczności z pucharami lejkowatymi

Podobno nic tak nie ożywia pracy na wykopie, jak dobrze zachowany grób. Warto w tej parafrazie powiedzenia, którego autorem był magnat prasowy William R. Hearst – pierwowzór tytułowego *Obywatela Kane’a* Orsona Wellesa, odnaleźć coś więcej niż jedynie środowiskowy bon mot. Nie chodzi tu jednak o ponadczasową i pełną ambiwalencji fascynację człowieka trupem (Thomas 1991), ale raczej o pewien problem źródłoznawczy. Bo „dobrze zachowany grób”, manifestuje się najczęściej w optyce archeologii jako obiekt ziemny, o czytelnej konstrukcji i układzie złożenia szczątków zmarłego oraz odpowiednio obfitym wyposażeniu. Tego typu depozyty są atrakcyjne nie tylko pod względem naukowym, lecz również popkulturowym, czy wręcz – propagandowym. W poniższym tekście chciałbym zwrócić uwagę na inny rodzaj obiektów sepulkralnych – tytułowe „niewidzialne grobowce”. Skomentuję ten problem na przykładzie czterech odkryć zaczerpniętych z kultur z „pucharami lejkowatymi”, tj. społeczności nawiązujących do tradycji kultury pucharów lejkowatych (dalej: KPL) oraz kultury Michelsberg, co generalnie odpowiada rozumieniu terminów „*breite TBK*” (Zápotocký 1986; 1992, 203–204) czy *Trichterbecherkomplex* (Lichardus 1991, 763; por. Rzepecki 2004, 143).

Znaczenie archetypiczne dla omawianej problematyki mają odkrycia dokonane na stanowisku Niedźwiedz 1, pow. Miechów (Ryc. 1: 1). Pierwsze prace wykopaliskowe (sondażowe) miały tu miejsce w latach 1965 i 1967. W kolejnym roku odsłonięto fragment „*neolitycznej budowli trapezowatej wyznaczonej rowkiem fundamentowym*” (Burchard 1973, 46), a jej pozostała część została wyeksplorowana w roku 1971. Dzięki temu zadokumentowano rów fundamentowy tworzący trapez zorientowany na osi wschód – zachód. Jego długość wynosiła około 48 m, przy szerokości podstawy 9,5 m oraz wierzchołka 3,2 m. Co istotne, referowana struktura wykazywała nieciągłość w strefie podstawy.

Skrupulatna eksploracja obiektu dostarczyła interesujących danych dotyczących jego konstrukcji. Przede wszystkim warto zwrócić uwagę na różnice w szerokości i miąższości rowu fundamentowego, który wypełniała ciemnoszara próchnica. Był on najszerszy (ok. 0,7 m) i najgłębszy (ok. 1 m) w strefie podstawy. Mniej więcej od połowy konstrukcji wyraźnie się on jednak wypłycał (do ok. 0,4 m) i zwężał (do ok. 0,5 m). W obrębie rowu zarejestrowano łącznie 150 dołków posłupowych.

Ponieważ wypełnisko obiektu pozbawione było jakichkolwiek treści kulturowych, Barbara Burchard oparła się w swych analizach na obserwacjach pośrednich. Autorka sprawozdania zwróciła uwagę na związaną z kulturą

malicką jamę nr 91. Została on zadokumentowana na zachód od omawianej konstrukcji i wydawała się być z nią związana funkcjonalnie. Przekonanie to wzmacniały podobieństwa formalne pomiędzy strukturą z Niedźwiedzia, a chatami „brzesko-kujawskimi” (Burchard 1973, 43–45). Znaczenie pierwszej z wymienionych wcześniej przesłanek doceniła też Anna Kulczycka-Leciejewiczowa (1979, 104), w opinii której związek między oboma obiektami „zdawał się nie budzić wątpliwości”. Dzięki temu opisywana konstrukcja trafiła do podręczników, jako przykład budynku „naddunajskiego”.

Jako pierwsza zakwestionowała powyższe opinie Magdalena Midgley (1985, 110). Wskazała ona na związek obiektu z Niedźwiedzia z tradycją grobowców bezkomorowych. Pogląd ten po latach zaakceptowała również B. Burchard, czemu dała wyraz przy okazji odkryć z Zagaja Stradowskiego (Burchard 1998, 154; 2006, 304). Z kolei w pracy piszącego te słowa, opisywany grobowiec dał nazwę całej klasie odkryć zdefiniowanych jako „grobowce typu Niedźwiedź” (Rzepecki 2011; 2011a; por też: Król 2011).

Podobne, do wyżej opisanych, dylematy dotyczyły odkryć dokonanych w latach pięćdziesiątych XX wieku w Zauschwitz (Weidenroda – Zauschwitz), Landkreis Borna. Obok obiektów związanych z osadą kultury ceramiki wstęgowej rytej odkryto tu cmentarzysko płaskie KPL (Coblentz 1960). Z tym ostatnim sąsiedował trapezowaty/prostokątny, zorientowany na osi wschód – zachód, rów fundamentowy o wymiarach ok. 21 m x 11,5–14 m (Ryc. 1: 2). Jego szerokość została ustalona na ok. 0,35 m, przy głębokości wynoszącej ok. 0,4 m. W wypełniku obiektu odkryto pozostałości amfory „baalberskiej”, choć jej związek z konstrukcją pozostawał niejasny: *„Es muß unentschieden bleiben, ob der Amphorenrest zu einer Siedlung oder zu einem gestörten Grab gehört hab”* (Coblentz 1960, 192).

Dużemu znaczeniu analitycznemu materiałów pozyskanych na cmentarzysku w Zauschwitz towarzyszyła przez lata opinia, którą najpełniej wyraził Joachim Preuß (1966, 203) *„über die Deutung dieser Anlage läßt sich keine bestimmte Erklärung geben”*. Na przykład Jan Lichardus (1976, 107–111) całkowicie pominął ten problem w swych szczegółowych rozważaniach typologicznych poświęconych omawianemu cmentarzysku. Dopiero Johannes Müller (2001, 313) zwrócił uwagę na podobieństwa łączące zarejestrowaną konstrukcję z grobowcem w Stemmerm (Schlette 1953; Preuß 1966; Rzepecki 2011a, 82). W ostatniej z cytowanych prac obie struktury, tj. z Zauschwitz i Stemmerm zostały włączone do grobowców typu Niedźwiedź.

Sugestywność wspomnianego przy okazji omawiania grobowca z Niedźwiedzia, obrazu domów zarejestrowanych przez Konrada Jażdżewskiego (1938) w Brześciu Kujawskim odegrała również rolę w przypadku stanowiska Bochum-Hiltrop (Bergener Straße). Było ono badane wykopaliskowo na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku. Rozpoznano wówczas złożoną z trzech domów osadę kultury ceramiki wstęgowej rytej. Na jej północno-wschodnim skraju odkryto także rów fundamentowy tworzący prostokąt o wymiarach 55 x 11,2 m (Ryc. 2: 1). Był on zorientowany na linii południowy wschód – północny zachód. W jego ciemnoszarym za-

sypisku zarejestrowano szereg dołków postłupowych, co przesądziło już na etapie eksploracji obiektu o interpretacji jego funkcji. Uznano wówczas, że są to relikty chaty o palisadowej konstrukcji ścian (Brandt 1951, 1967). Brak słupów wewnątrz założenia tłumaczono złożeniem krokwi wprost na ścianach budynku, wskazując jednocześnie na zastosowanie zbliżonych rozwiązań architektonicznych w osadzie w Brześciu Kujawskim. Uzyskano dzięki temu fascynujący obraz domu – olbrzyma (*Riesensbau, Großbau*).

Wspomniany szczegół konstrukcyjny, tzn. brak słupów podtrzymujących dach budził jednak wątpliwości. W swojej monografii neolitu Hermann Müller-Karpe zaakceptował wprowadzenie związku założenia z kulturą ceramiki wstęgowej rytej, zwrócił jednak również uwagę, że „*ist die Deutung als Hausgrundriß ausgeschlossen. Worum es sich hier handelt, muß offenbeiben*” (Müller-Karpe 1968, 491). Niejednoznaczność obiektu z Bochum-Hiltrop zadecydowała zapewne o tym, że został on np. pominięty w charakterystyce budownictwa kultury ceramiki wstęgowej rytej autorstwa Bettiny Birkenhagen (2003). Z kolei Jens Lüning (2008, 176) zdaje się sugerować związek założenia z tradycją „wstęgowych” założeń kultowych.

Punktem zwrotnym dla oceny „domu” z Bochum-Hiltrop stało się, wciąż jedynie wzmiankowane w literaturze, znalezisko z Padeborn-Saatal (Knoche 2008, 189). Odkryto tam rów fundamentowy tworzący monument o długości około 100 m. Datowanie węgla drzewnych pozyskanych z jego wypełniska (3920–3700 BC) jednoznacznie wskazuje na jego związek z kulturą Michelsberg (Knoche 2008, 189). Zdaniem cytowanego autora podobieństwa pomiędzy obiektami z Padeborn i Bochum-Hiltrop uprawdopodobniają tezę, że oba założenia stanowią relikty długich grobowców.

Ostatnim przykładem, który chciałbym tu przedstawić jest obiekt odkryty w miejscowości Schipluiden, Prov. Zuid – Holland. Jest to stanowisko związane z grupą Hazendonk, której społeczności zasiedlały piaszczystą strefę północnego przedpola kultury Michelsberg (fazy III–V). Obie jednostki wykazują zresztą szereg podobieństw – szczególnie w zakresie wytwórczości krzemieniarskiej (Louwe Kooijmans 2007).

Schipluiden to przede wszystkim długotrwała osada, której pozostałości czytelne są w postaci setek jam, kilkudziesięciu palenisk, śladów ogrodzeń separujących osadę oraz bogatych materiałów ruchomych potwierdzających kultywację stabilnego i rozwiniętego systemu rolnego (np.: Louwe Kooijmans 2006; Raemaekers, Rooke 2006). Prócz tego na stanowisku odkryto sześć grobów płaskich oraz omawiany tu obiekt nr 16-500. Ten ostatni manifestował się w postaci podkowiastego rowu fundamentowego o długości 6,5 m i szerokości około 4,5 m (Ryc. 2: 2). Był on zorientowany wzdłuż linii północny-wschód-południowy zachód, a jego wypełnisko, o szerokości 0,3 m i takiej samej głębokości, tworzyła intensywnie ciemna próchnica. Nie zarejestrowano w niej żadnych śladów dołków postłupowych. Ostatecznie jednak uznano, że są to pozostałości chaty (Hamburg, Louwe Kooijmans 2006: 50). Obecnie bardziej prawdopodobne wydaje się być jednak łączenie opisywanego założenia z długimi grobowcami (Raemaekers inf. ustna).

Łączna charakterystyka omawianych tu odkryć z Niedźwiedzia, Zauschwitz, Bochum-Hiltrop i Schipluiden nie jest łatwa. Różne były warunki zalegania (Schipluiden – piasek, pozostałe – less), sposoby eksploracji, dokumentacji i publikacji. Wykazują one również pewne odmienności formalne i metryczne (Ryc. 1–2). Zauważalne są jednak również daleko idące podobieństwa. Podstawowym elementem konstrukcyjnym były tu rowy fundamentowe. Wszystkie obiekty zdają się również wykazywać związek z predykcją do ich orientacji wzdłuż osi wschód–zachód (choć z odchyleniami; por. Bochum-Hiltrop, Schipluiden). W obrębie żadnego z monumentów nie zarejestrowano jakichkolwiek śladów nasypów ziemnych, jam grobowych czy kości. Trudno tu jednocześnie sugerować, że jest to jedynie efekt stanu zachowania stanowisk. Nie odkryto bowiem jam służących do pobierania materiału do budowy nasypów, natomiast w niedalekiej odległości struktur z Zauschwitz i Schipluiden zadokumentowano dobrze zachowane groby szkieletowe. Można też dodać, że np. znaczna głębokość rowu z Niedźwiedzia wyklucza przyjęcie tezy, że jama grobowa została zniszczona na skutek erozji powierzchni stanowiska.

Na najbardziej podstawowym poziomie interpretacyjnym struktury z Niedźwiedzia, Zauschwitz, Bochum-Hiltrop oraz Schipluiden można postrzegać jako ogrodzenia (*enclosures*) zbudowane z palisad lub w konstrukcji plecionkowej. Jako oczywiste może więc powstać pytanie o podstawy sugestii o pełnieniu przez nie funkcji sepulkralnych.

Warto odwołać się tu do nieco szerszego kontekstu historycznego i kulturowego. Około 4700/4600–4400/4300 BC wśród społeczności kultury Cerny i jednostek pokrewnych (grupa Chambon) doszło do pojawienia się najstarszej wersji grobowców palisadowych, określanych tu jako *sépultures/structures/monuments de type Passy* (np.: Delor *et al.* 1997; Midgley 2005; Rzepecki 2011; 2011a). Ich powstanie jest najprawdopodobniej związane ze swoją transkrypcją idei długiego, „naddunajskiego” domu w sferę zachowań funeralnych (por. Hodder 1984; 1990; Sherratt 1990; Bradley 1998; Midgley 2005; Rzepecki 2011a). W koncepcji tej formalny mimetyzm długich grobowców, szczególnie w stosunku do ruin domów „wstęgowych”, staje się kluczem do zrozumienia ich atrakcyjności kulturowej. Oczywiście te nowe treści kulturowe szybko się autonomizowały, stając się jedną ze składowych megalityzmu. W tej formie trafiły on następnie do kultur powstałych na marginesie (lub wręcz poza nim) świata „naddunajskiego” – kultury Michelsberg, KPL, grupy Hazendonk czy w końcu – Carinated Bowl Neolithic (np.: Chambon, Lanchon 2003; Thomas 2005; Midgley 2005; Field 2006; Colas *et al.* 2007; Thevenet 2007; Knoche 2008; Schade-Lindig 2008; Gronenborn 2010; Rzepecki 2011a). Z czasem, od około 4000 BC, ich obecność stała się czytelna na obszarach rozciągających się od Europy północnej, aż do strefy lessów Europy środkowej (Ryc. 3).

Z perspektywy doboru przykładów zawartych w tym artykule warto choćby zaakcentować, że obiekty z Niedźwiedzia, Zauschwitz, Bochum-Hiltrop oraz Schipluiden znajdują swe analogie w odkryciach podobnych struktur,

choć zawierających ewidentne pochówki jamowe. Z KPL są to np. Zagaje Stradowskie (Ryc. 4: 1; Burchard 1998), czy Queis (Ryc. 4: 2; Mattheußer 2003), zaś kulturę Michelsberg reprezentować mogą np.: Bearieux (Ryc. 5: 1; Thevenet 2007) i Friedberg (Ryc. 5: 2; Schade-Lindig 2008).

Powyższy akapit ujawnia właściwie podstawowy dylemat, jaki wiąże się z charakteryzowanymi w tej pracy obiektami, a wynikający z braku jakichkolwiek śladów pochówków.

Pozornie uświadamiamy sobie fakt ogromnego zróżnicowania sposobów traktowania ciała zmarłego. *„Zadziwiająca jest różnorodność sposobów oddawania czci zmarłym w różnych epokach i różnych regionach. Zmarłych grzebano w grobach i grobowcach, w kurhanach i w głębi piramid. Palono ich na stosach, przechowując następnie prochy w urnach albo rozsiewając je na wietrze. Pozostawiano nawet zwłoki na pożarcie krukom albo dzikim zwierzętom żywiącym się padliną – nie dlatego, że odmawiano im czci, ale dlatego, że ziemia, ogień i woda cieszyły się większą czcią i uważano, że ulegają one zbezczeszczeniu i pohańbieniu przez kontakt z trupem”* (Toynbee 1973, 92–93). Jako archeolodzy wiemy również, że znaczna część zachowań funeralnych, w żaden sposób nie ujawnia się w zapisie archeologicznym. Jednocześnie jednak zdajemy się preferować sytuacje, w których odkrywane groby jednoznacznie wskazują na złożenie ciała zmarłego. Szczątki ludzkie stają się w tym przypadku jednoznacznym indykatorem funkcji obiektu. Jednak odkrycia z Niedźwiedzia, Zauschwitz, Bochum-Hiltrop czy Schipluiden nie umożliwiają użycia tak jednoznacznych kryteriów. Co więcej, wyraziście ujawniają one konieczność zastosowania dynamicznego i tekstualnego podejścia do źródeł archeologicznych oraz nietrwałość i negocjacyjność ich statusu interpretacyjnego (np.: Zalewska 2005, 15; Minta-Tworzowska 2009; 2012; Tabaczyński, Zalewska 2012). Sprawia to, że tytułowa „niewidzialność” opisywanej tu klasy grobowców nie wynika jedynie z tzw. stanu badań czy zachowania obiektów. Jest ona także efektem użycia zbyt upraszczających wskaźników, w których rów fundamentowy staje się niemal automatycznie synonimem domu. Innymi słowy, ich „niewidzialność” jest w głównej mierze efektem sposobu percepcji obiektów archeologicznych.

Powyższe okoliczności mają daleko idący sens praktyczny. Niejako wymuszają one przymus podjęcia dialogu ze znanymi odkryciami długich domów. Stawiam tu tezę, że wśród części tych ostatnich z czasem identyfikowane będą kolejne grobowce „domogeniczne” (por. Rzepecki 2011a, 202–211).

Najnowsze publikacje

Fundacji Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Zamówienia można składać poprzez nasz sklep internetowy:
<http://books.archeologia.rzeszow.pl>

Roman Szlązak

Saloniki w okresie wczesnobizantyjskim (IV–VI wiek)

Publikacja ma na celu przedstawienie topografii Salonik w okresie wczesnobizantyjskim, który rozpoczął się wraz z budową cesarstwa bizantyjskiego, a kończył przed rozpoczęciem ikonoklazmu. Pomiędzy IV a VII w., Saloniki przeżyły okres prosperity, stając się drugim, po Konstantynopolu, miastem Bizancjum.

Praca otrzymała wyróżnienie specjalne w konkursie na „Najlepszą pracę maderską w Polsce w roku 2011”, organizowanym przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Format A4, 199 stron, okładka twarda
ISBN 978-83-7667-133-8
Rzeszów 2012
Cena: 80,00 zł

**Maciej Karwowski, Bohdan Chmielewski,
Dominika Kulikowska, Andrzej Pelisiak aut.**

Białobrzegi, stanowisko 18. Osada z okresu rzymskiego

Drugi tom z serii Via Archaeologica Ressoiviensia, w którym prezentowane są wyniki badań wykopaliskowych, wyprzedzających inwestycję związaną z budową autostrady A4 na odcinku Rzeszów–Przeworsk.

Format A4, 174 strony, okładka miękka
ISBN 978-83-7667-145-1
Rzeszów 2013
Cena: 50,00 zł

Judyta Nawrot aut.

Kościół centralny na terenie Czech i Moraw (IX–XIII w.)

Pierwsza publikacja w języku polskim obejmująca problematykę budowli centralnych z terenu Czech i Moraw. Autorka prezentuje dotychczasowe hipotezy mówiące o pochodzeniu rotund czeskich. Trzon pracy stanowi katalog obiektów wraz z informacją dotyczącą opisu budowli, tła historycznego, przeprowadzonych badań archeologicznych i architektonicznych, źródeł pisanych oraz datowania obiektów.

Format A4, 472 strony, okładka miękka

ISBN 978-83-7667-136-9

Rzeszów 2013

Cena: 60,00 zł

Sławomir Kadrow, Piotr Włodarczyk red.

Environment and subsistence – forty years after Janusz Kruk's "Settlement studies..."

Tom zawiera 34 artykuły poświęcone badaniom nad pradziejowym osadnictwem, gospodarką i środowiskiem naturalnym, dla których inspiracją jest dzieło Janusza Kruka pt. „Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych”, wydane w Ossolineum w 1973 roku. Czterdzieści lat od ukazania się tej książki autorzy prezentowanego tomu z różnych krajów dyskutują jej wpływ na rozwój archeologii w Polsce i poza jej granicami.

Format A4, 143 strony, okładka twarda

ISBN: 978-83-936467-1-5

Rzeszów–Bonn 2013

Cena: 120,00 zł

Anita Szczepanek

Archeotematologia pochówków zbiorowych od pradziejów po czasy współczesne

Książka przedstawia zagadnienia dotyczące eksploracji, analizy antropologicznej oraz rekonstrukcji zwyczajów pogrzebowych związanych ze składaniem zmarłych w grobach zbiorowych.

Format A4, 171 stron, okładka twarda

ISBN: 978-83-7667-151-2

Rzeszów 2013

Cena: 60,00 zł

Piotr N. Kotowicz red.

Acta Militaria Mediaevalia tom IX

Periodyk poświęcony militariom okresu średniowiecza.

Format A4, 257 stron, okładka miękka

ISSN: 1895-4103

Kraków–Rzeszów–Sanok

Cena: 50,00 zł

Jerzy Tomasz Bąbel

Cmentarzyska społeczności kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej

Część 1: Obrządek pogrzebowy.

Część 2: Źródła

Dwutomowa publikacja przedstawia wyniki badań i analiz cmentarzyska w Mierzanowicach na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej – jednego z najważniejszych w pradziejach ziem polskich i Europy Środkowej.

Praca ukazuje się blisko 80 lat po zakończeniu prac wykopaliskowych przez Kazimierza Salewicza na eponimicznym stanowisku kultury mierzanowickiej. Kluczowe dla zrozumienia początków epoki brązu w Europie Środkowej zabytki, pierwszej złotej epoki w dziejach naszego kontynentu, uległy niestety zniszczeniu w pożarze magazynów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w 1991 roku. Niniejsza publikacja przywraca więc do życia środowisku naukowemu ważny i liczny zbiór źródeł do badań i analiz odległej przeszłości ziem polskich.

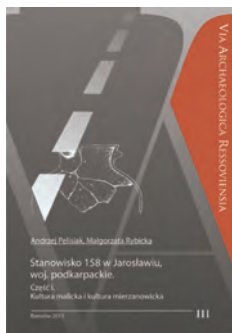

Format A4, 589 stron, okładka twarda

ISBN 978-83-7667-146-8

Rzeszów 2013

Cena: 0,00 zł – egzemplarz bezpłatny

Małgorzata Rybicka, Andrzej Pelisiak

**Stanowisko 158 w Jarosławiu,
woj. podkarpackie**

Część I.

Kultura malicka i kultura mierzanowicka

Trzeci tom z serii Via Archaeologica Ressoriensia.

Format A4, 135 stron, okładka miękka

ISBN 978-83-7667-149-9

Rzeszów 2013

Cena: 0,00 zł – egzemplarz bezpłatny